

05 MAYO 2014

CAMPANES AL PALLARS

“*Jo sempre dic que sóc antiga i no pas que sóc vella, perquè tot allò que és vell es llença o s'arracona, mentre allò que és antic es restaura, s'enllustra i fins i tot s'exhibeix...*”

En aquest termes s'expressava una lúcida nonagenària de la meua família que en el seu dilatat període vital havia travessat gairebé tot el segle XX i la primera dècada del segon mil·lenni, comptant que el segle XIX el tancà tàcitament la Primera Guerra Mundial. Aquesta anecdòtica observació explícita molt clarament el canvi de capteniment que en transcórrer el segle XX es va produir en la consideració del patrimoni i així molts elements i matèries que s'apreciaven solament per la seva utilitat funcional adquirien el valor afegit del bé patrimonial, és a dir la categoria de ser conservat i transmès per implícites virtuts no prou considerades fins llavors.

Aquesta reflexió és molt sensible en el cas de la música més que en altres disciplines artístiques, com la pintura, l'escultura o la bibliofília, per exemple, totes elles amb estatus patrimonial prou assumit, i ens ve molt bé per encarar i justificar aquest inventari de campanes i campanars. Perquè la campana és essencialment un instrument musical amarat d'un simbolisme complex i convertit en mitjà comunicatiu per la seva extraordinària potència de so, mentre que el campanar neix com una conseqüència de l'aplicació que de l'instrument es fa en territoris de cultura cristiana. Es tracta doncs d'un ancestral instrument de música universal, emprat per a la comunicació que corrent el segle XX s'ha vist superat per altres ginys tecnològics que l'han substituït en moltes de les comeses que secularment acomplia, tant en la qualitat com en la quantitat d'informació proporcionada.

Tanmateix, trobaríem pocs estris, musicals o no, amb tantes connotacions com les que porta implícites el registre *campana*. L'univers que s'obre i la complexitat que desplega cal considerar-lo abans d'encarar-se a les dades i les imatges relativament fredes d'un -poc o molt- detallat inventari, cal considerar-lo per afinar la mirada i desvetllar l'intel·lecte que ens ajudarà a aprehendre el contingut d'aquest llibre. Vegem doncs què és una campana i el seu extraordinari protagonisme en la vida de les persones i dels pobles fins ara mateix i fixant especialment l'atenció en uns determinats indrets del Pirineu Oriental.

Un instrument musical universal

Com a tal l'hem de considerar d'entrada, i això ens porta prest a la seva extrema antiguitat. Segons determinada teoria arqueo-organològica, l'antiguitat d'un instrument és directament proporcional a l'extensió geogràfica on se'l localitza. En aquest sentit, la campana, és a dir un instrument de percussió que mostra una concavitat poc o molt circular (n'hi ha d'el·líptiques com les xineses o les esquelles), que sona quan és colpejat a les vores de la seva boca o hemisferi, sigui per dins o per fora, es manifesta en una antiquíssima presència universal. Les més antigues eren campanetes, és a dir campanes petites i se'n troben ja a la Xina al tercer mil·lenni a.C. I més ençà, en el segon mil·lenni a.C., també a Egipte. Del primer mil·lenni a.C. es conserven molts jocs de campanes xineses més grans en agrupacions de fins 50 o 60 exemplars, de diverses mides foses en bronze, però també sèries de les mateixes mides però de diferents gruixos, que sonen encara amb el so idèntic del moment en què es van fondre.

De la mateixa època (uns 800 anys a.C.), encara que més rudimentàries, hi ha campanes assíries i també se'n coneixen de gregues. La Bíblia en fa una referència explícita en el Llibre de l'Èxode (28, 31-35) en les revelacions que Jahvé fa a Moisès al cim del Sinaí respecte les prescripcions sobre l'organització del culte: *“El mantell.- Faràs el mantell de l'efod, tot de plau-porpra. Al mig hi haurà l'obertura per a passar el cap, que tindrà una vora tot al voltant, teixida com una cuirassa, perquè no s'esquinci. A la vora inferior, hi posaràs magranes de blau-porpra, vermell-porpra i carmesí, i entremig d'elles, campanetes d'or tot al voltant: una campaneta d'or i una magrana, una campaneta d'or i una magrana, tot al voltant de la vora inferior del mantell. Aharon el durà per oficiar, perquè senti la seva remor, quan entri al santuari a la presència de Jahvé i quan en surti.”*

Els romans també coneixien les campanes, les *tintinabula*, que eren campanes o, més ben dit, campanetes de mà utilitzades com a estris d'avís per convocatòries públiques, però també com a joguina i ex-vot. És el tipus de campana que esmenta Pau de Tars en l'Epístola als Corintis (13, 1-2): *“La caritat és més necessària que totes les gràcies i virtuts.- Si jo parlés les llengües dels homes i dels àngels, però no tingués caritat, seria com la campana que toca o el címbal que dringa”*. Les tintinabula eren utilitzades encara al segle VI en els monestirs cristians com a instruments de senyal.

Respecte la universalitat pretèrita cal fer esment també de les campanes-cascabell procedents de l'Amèrica pre-colombina. En aquest sentit també hi ha exemplars singulars a Indonèsia i també al continent africà, però de fusta, marfil i també ferro. Tornant a les campanes de bronze, siguin de mà o de mides grosses sospeses, no podem deixar de banda les campanes d'ús religiós a l'Índia, al Tibet i també a l'Indoxina i al Japó, amb la diferència que no tenen batall sinó que són percutides des de l'exterior amb maces de fusta.

Aquest instrument universal es concreta en l'imaginari de la cultura cristiana per un determinat arquetip. Es tracta d'un vas de bronze de gruix prou consistent, de perfil curvilini irregular en el què la boca s'obre progressivament, sempre amb més amplada que el cul. La campana en repòs la imaginem també sempre en la seva disposició funcional, que és la de damunt-davall, és a dir penjada amb la boca encarada vers el terra.

En la civilització cristiana, que anava d'Escandinàvia fins a Gibraltar i del País de Gal·les fins els Urals, pels voltants del segle VIe la majoria d'esglésies i els monestirs ja tenien campanes construïdes en foneries, i també s'en feien de forjades, totes més petites que les actuals. Fins el segle XII no apareixen les campanes més grosses i amb la tipologia i el so com les que trobem al Pallars.

Per tractar-se d'un instrument musical i, per tant, productor de sons per excel·lència, farem una aproximació als elements que els produeixen i això ens ajudarà a apreciar-los i també a valorar millor el discurs de les campanes.

Quan el vas de bronze és percutit, sigui a dins pel batall o per un martell a l'exterior, tot ell entra en vibració i propaga a totes direccions per l'aire unes ones o oscil·lacions de determinades freqüències que arriben a les nostres oïdes. La freqüència es mesura en hertzs i depenent del nombre de hertzs per segon apercebrem unes o altres notes de l'escala musical i la seva alçada tonal. Al colpejar la campana, per la seva forma singular, produeix un so que seria la suma de hipotètiques anelles de metall de diàmetre variable que conformen el seu perfil, que anomenem *costella*. La conseqüència del disseny, que és una obra de segles, es materialitza en un so potent i un ressò d'una extraordinària durada, que segons la mida de la

campana pot arribar a comptabilitzar-se en minuts.

La campana dóna una nota *fonamental*, anomenada també *nominal*, de curta durada però que es desplega en un ventall d'*harmònics*, que són un conjunt de sons suplementaris o parcials que s'originen d'un so fonamental fent-lo complexe. Aquests harmònics són els que determinen el timbre de l'instrument, és a dir la qualitat del seu so.

Les campanes produeixen harmònics que no es corresponen necessàriament amb els que en altres instruments conformarien la *fonamental* i per això se'ls anomena *concomitants* i també *parcials*. Hi ha la *primera*, uníson de la *fonamental* però no sempre concordant, la *tercera menor* (harmònic només present en les campanes) i la *quinta* (harmònic present en la majoria d'instruments). L'*octava superior* concordant amb la fonamental i l'*octava inferior* anomenada *hum*, que en anglès vol dir remor, i és la que prolonga més el ressò. Hi ha notes *concomitants* més agudes que l'*octava* anomenades *mixtures*, la més considerable de les quals és l'*onzena*, que en campanes grosses se sent com una *quarta* de la fonamental i es considera una *fonamental secundària*. En les campanes, depenent de la seva costella i l'habilitat del fonedor, les *concomitants* i *mixtures* surten amb desviacions poc o molt acusades respecte l'esquema ideal i d'això en depèn la qualitat del so.

En l'inventari hem intentat buscar les fonamentals o nominals de les campanes, amb una valoració acústica subjectiva respecte les graduacions de la qualitat del so: *molt bo, bo, regular i dolent*.

Respecte de les tècniques d'execució i el discurs dels bronzes s'hauria de considerar les campanes com a un instrument ètnic en contraposició a la seva universalitat, respectant les formes d'interpretació de cada comunitat i defugint estàndards uniformistes, és a dir aplicant una lectura etno-musicològica de l'instrument.

Perquè n'hi diem campana

El seu nom prové del topònim Campània, regió de la Itàlia peninsular en el vessant occidental dels Apenins i que actualment té Nàpols com a capital, d'una extensió de menys de la meitat de Catalunya. És un indret famós des de l'antiguitat per l'habilitat dels seus fonedors i la qualitat dels seus bronzes, que és el material majorment utilitzat per a la fabricació de campanes. D'altra banda, la tradició considera a Sant Paulí bisbe de Nola, vila situada al bell mig de la Campània, com l'introduïdor de l'ús de la campana en el culte cristià.

Meropi, Ponç, Anici, Paulí (355-431) va néixer al si d'una nobilíssima família romana a Burdígala (Burdeus), on el seu pare exercia el càrrec de prefecte del Pretori de les Gàlies. Amb aquests antecedents familiars als vint-i-cinc anys a Roma va rebre el càrrec de cònsol i fou nomenat governador de la Campània. A Roma va ser iniciat al cristianisme per Sant Ambrós, un dels grans pares de l'Església. A Hispània conegué Teràsia, amb qui es casà i compartí el dolor de la mort del seu únic fill, Cels. A Barcelona la nit de Nadal del 393 va ser ordenat prevere i prengué la resolució de vendre els seus béns, que no eren pocs, i retirar-se a Nola, ciutat actualment relativament petita però que en els primers segles del cristianisme ja va ser seu episcopal. Allà durant vint-i-dos anys exercí de bisbe, distingint-se per la seva caritat. Sant Paulí de Nola és un dels patrons dels campaners i se'l relaciona amb les campanes de manera llegendària per la seva fama, vinculada al nom d'una ciutat que es convertirà en sinònim de campana. Hi ha també la tradició catalana que les primeres noies les va fer sonar a Barcelona, on ja prevere hi residí un temps abans de traslladar-se a Nola.

En llatí a la campana l'anomenaven *signum*, que vol dir senyal, però en els primers segles del cristianisme, a més de *campana* també s'introduí la denominació *nolae*, que en català ens arriba com a *nola*, mentre que el *signum* passa al català com a *seny* per designar campanes, especialment les campanes horàries. *Cloca* o *clotxa* són també denominacions de la campana en català, que genera alhora el sinònim de campanar *cloquer*, tots ells mots d'origen germànic, igualment que *esquella*, utilitzat en la campanologia com a genèric petites de campanes de campanar, més enllà de les d'ús ramader, que encetaria tota una altra modalitat prou interessant i també vinculada estretament amb les valls pirinenques.

Una obra d'art

L'arquitecte, catedràtic i historiador de l'art Josep Francesc Ràfols i Fontanals, fundador i primer director de la càtedra Gaudí, en el seu magne *Diccionario biográfico de artistas de Catalunya (1951-1954)* hi inclou una amplíssima nòmina de fonedors de campanes des del segle XIV fins a principis del segle XX, en la que s'hi ressenyen diverses nissagues de titulars d'obradors de campanes catalans i també alguns de valencians amb campanes instal·lades al Principat.

Ràfols els atorgà a tots ells la categoria d'artistes, juntament amb els pintors, escultors, arquitectes i altres oficis artístics, pel fet d'incloure'ls en el seu diccionari al considerar artístiques les obres que sortiren de les seves mans i fonereries. Entre els artistes modeladors-fonedors recollits en el diccionari n'hi ha uns quants que tenen campanes conservades i en bon estat als campanars pallaresos.

La campana és una obra d'art gairebé total, perquè al disseny i el modelat cal afegir-hi la sonoritat, és a dir el timbre, l'afinació i la intensitat, conseqüència dels paràmetres esmentats, juntament amb els aliatges dels metalls i l'art de la foneria.

L'estètica de les campanes, en els paràmetres d'una unitat conceptual i una infinita diversitat formal i sonora perquè no n'hi ha una igual que una altra, ens mostra un seguit d'estils artístics que es corresponen a la cronologia històrica dels bronzes, amb trets molt peculiars que permeten adjudicar obres a fonedors encara que no siguin signades. El discurs de les epigrafies, per la cal·ligrafia, els baixos relleus hagiogràfics, els cordons i ornaments palesen una diversitat d'una subtil i emocionant bellesa.

Respecte a la sonoritat també hi ha períodes i escoles de qualitats contrastades que serveixen un so que travessa els segles. L'extraordinari llegat que conserva les parròquies del Pallars de campanes de totes les èpoques entre els segles XV i XX, salvat de la devastació i la destrucció, segurament per l'aïllament geogràfic dels seus enclavaments, permet contrastar els bronzes de diverses èpoques i autors i treure'n conclusions impossibles ja a una gran part del país.

Objecte del Sagrat

Entre les múltiples connotacions que desvetlla el so d'una campana, la més notable, potser per ser també la més antiga i universal, és la seva dimensió espiritual, especialment de protecció i preservació contra els esperits i les forces del mal. En les cultures orientals s'associa la campana també a l'harmonia, la perfecta saviesa i també símbol de la vida i el poder creador. La forma còncava i arrodonida s'associa al principi femení, mentre el batall amb la masculinitat. D'aquesta conjunció es genera la vida i així la campana i el seu so s'associa a la fecunditat, de la terra i de les persones i animals.

A l'Església d'Orient ja al segle VI es beneïen els ronsals amb campanetes per preservar de malures a cavalls i ases. Aquesta advocació segles després es va estendre al nostre país incorporada en el perfil de Sant Antoni Abat. En aquest sentit, no és d'estranyar la presència a moltes esglésies del Pallars i també en corrals de la imatge de Sant Antoni Abat el Gran, conegut popularment com Sant Antoni del porquet, el sant protector del bestiar que se'l presenta arreu amb la campaneta, l'atribut tradicional que foragita esperits malèfics.

En una altra vall pirinenca, al santuari de la Mare de Déu de Núria, s'ha perpetuat la consuetud d'un ritual per afavorir la fecunditat en el que intervé una campana, coneguda com la Campana de Sant Gil.

Explicar!

D'altre banda, les campanes litúrgiques cristianes penjades als campanars esdevenen sagrades pel ritual de la benedicció, que consisteix en l'aspersió d'aigua beneïda damunt del bronze, acompanyada amb una oració. Aquesta cerimònia se l'anomena popularment com a *bateig* de la campana. Mossèn Josep Mª Martí Bonet explica que els trets essencials de la benedicció d'una campana ja apareixen en sacramentaris del segle VIII. En aquell temps les campanes dedicades al culte eren prèviament santificades, una cerimònia que es faria més complexa en segles posteriors, constituint el que s'anomenà *un sacramental*, llavors reservat al bisbe. Consistia, segons Martí, <<en resar els set salms penitencials, preparar l'aigua beneïta i purificar la campana amb la mateixa, ungir-la amb "l'oleoum infirmorum" i amb el sant Crisma, perfumar-la amb encens cremat dessota -a la concavitat- la campana i per últim, cantar l'evangeli que fa referència a la visita de Jesús a Marta i Maria, germanes de Llätzer

(...) Al segle XII la cerimònia apareix complerta al "Pontifical", llevat de l'evangeli de la fi, que s'introduí al segle XIII.>> Actualment, com hem descrit, el ritual és molt més senzill.

L'efecte protector i sagrat de les campanes es reforça per les iconografies de sants i santes i, sobretot, per la gairebé obligada presència de la creu. En les campanes més antigues conservades al Pallars, que anomenem gòtiques pel tipus de lletra emprada en les inscripcions, la creu hi apareix en petit tamany i en disposició repetida, solta o intercalada entre paraules. També en forma de medalló o baix relleu representant l'escena del Calvari, juntament amb relleus d'altres advocacions en el mateix format, com la Mare de Déu, Santa Bàrbara o Sant Miquel Arcàngel. A partir del barroc i fins el segle XX és generalitzada la presència d'una sola creu, de grandària considerable i sovint sobre escambell situat al mig-peu, de manera que la creu ocupa el flanc o mig de la campana. En els campanars de torre el més freqüent, encara que no sempre, és trobar-les a la banda de fora dels finestrals o obertures del campanar, amb el propòsit de conjurar adversitats. Als campanars de pared o espadanyes és indiferent perquè hi ha diverses disposicions. Quan s'escau, la creu acostuma a estar encarada al frontis de l'església.

AB

La frase oracional *XPS¹ AD OMNI MALO NOS DEFENDAT*, diafanament indicativa del desig de protecció del mal, es troba inclosa, sencera o abreviada, en inscripcions més llargues en lletra gòtica i també romana, en precioses campanes de Sant Marçal d'Estac, Sant Víctor de Seuri, Santa Maria de Ribera de Cardós, Sant Esteve de Montesclado, Sant Lorenc d'Isavarre i Sant Jaume d'Estaon.

La relació de les campanes amb el sagrat, Joan Maragall l'expressà amb la delicadesa dotada pels poetes: <...van i venen pels aires aliant contínuament el cel i la terra.>

1 Abreviatura del nom de Crist expressat en grec.

Veü de Déu i de l'Església

El fonedor occità Bertrand Escoubed, que s'autoproclamava artista francès-català, va fondre una dotzena de campanes al Pallars Sobirà entre 1900 i 1902. En les dues més grosses, que són a Santa Helena d'Escaló i a Sant Bartomeu de Tavascan, inicia la inscripció oracional de les campanes amb la frase *TUBA DEI SUM QUE AD ECCLESIAM VOVO*. Efectivament, la funció principal de les campanes de les esglésies és la de convocar fidels. Segons les paraules de Jesús de Natzaret <perquè on n'hi ha dos o tres de units en el meu nom, allí sóc jo enmig d'ells> (Mt.18, 20).

Les campanes inviten a l'oració o convoquen la reunió per escoltar i celebrar la paraula de Déu. Assenyalen un temps sagrat que supera les profanes ocupacions habituals, assenyalen un temps festiu i reparador enfront del quotidià, agitat i aclaparador.

Els tocs religiosos poden ser molts i complexos, segons l'assentament on es prodiguin i el nombre de campanes del què es disposa. La veü dels bronzes és la mateixa, però la quantitat d'elles i les combinacions en els tocs no són les mateixes en un entorn rural que en un d'urbà, de la mateixa manera que la disposició varia entre una seu episcopal, un monestir, una església parroquial o una ermita. Als campanars del Pallars Sobirà el nombre màxim de campanes per assentament no és superior a quatre i encara els campanars amb aquesta disposició no són els més nombrosos doncs la majoria tenen dues o tres campanes. Els campanars d'espadanya, que són gairebé la meitat de les esglésies, tenen un màxim de dues campanes, i molts solament una, amb l'única excepció del singular campanar del monestir de Santa Maria de Gerri de la Sal, que en té tres.

Els tocs religiosos comuns a totes les parròquies eren els quotidians tocs d'oració: al fer-se de dia, al migdia i a la posta de sol. El primer i el darrer són els més antics. Arnau de Vilanova, en el *Tractat sobre el misteri de les campanes de l'Església*, text del segle XIII ho especifica: <L'Església Catòlica observa, no sense misteri per a una raó íntegra, el repicament de les campanes abans de matines i de vespres, primer la campana petita una bona estona i a continuació les campanes grosses>. Uns segles després (1456) s'hi afegiria el Toc de l'Àngelus al migdia, instaurat pel Sant Pare valencià Alfons de Borja, de nom papal

Calixte III, en acció de gràcies per l'alliberament de Belgrad, llavors capital hongaresa del sud, després de dos anys de setge turc. En l'enquesta que varem fer els anys noranta a la Vall d'Àneu a algun campaner que havia estat actiu antany i també a gent d'edat, varem deduir que no hi havia un estricte criteri en l'execució d'aquests tocs, solament que es feien en tres tandes de repics, no massa llargues.

Altres convocatòries són les de missa i les de senyal just abans de començar la celebració. També els tocs de festa a les vigílies dominicals i festes anuals o de guardar. Mentre les primeres es celebraven amb repics, les segones s'assenyalaven tocant *a bàndol*, és a dir, ventades. També els funerals i enterraments s'acompanyen amb tocs de morts en batallades molt lentes.

Antany totes les parròquies pallareses tenien rector i les més importants també vicari. En el transcurs del segle XX i sobretot a partir de la desfeta del 1936-39, la caiguda demogràfica i el despoblament de les valls va fer que es reduïssin i es reorganitzessin les parròquies i, amb elles, les funcions litúrgiques.

En conseqüència, molts dels campanars perderen la funcionalitat d'antany, que era prou rica. En la consuetud d'Isil, redactada l'any 1914 pel seu rector Joan Riba i conservada a la Seu d'Urgell, tot i que no parla de campanes, s'hi contempen 35 festes i celebracions extraordinàries, moltes d'elles amb completes, rosaris, missa cantada, processó i vespres, a més de les pràctiques diàries i dominicals, convocatòries que forçosament assenyalaven les campanes amb un llenguatge de tocs codificats coneguts per la comunitat parroquial, esquema que podem estendre a les altres parròquies de la comarca.

Com a veu que són de l'Església, en la roda de l'any litúrgic les campanes emmudeixen volgudament en senyal de dol en el curt període del Tridu Pasqual. En l'anomenat *dejuni de campanes* els bronzes sonen per darrer cop en el Glòria de l'Ofici de Dijous Sant i ja no tornen a fer fins el Glòria de la Vetlla Pasqual ^o Dissabte Sant, temps que correspon al període que Crist és al sepulcre, expressat simbòlicament amb la reserva del Santíssim Sagrament en el sagrari enramat amb palmes i palmons i amb il·luminació extraordinària que s'anomena *monument*. En aquest temps els deixebles guarden silenci entristits. Per això s'utilitzaven

les Tenebres o Matraques de campanar, de fusta, amb un so més fluix que les campanes i de freqüències imprecises que es defineix com a soroll. Tot plegat per imprimir un aire fúnebre a l'ambient i en les convocatòries que s'esvairà en la Pasqua de Resurrecció.

Les Tenebres són un luxe no pas assequible a tots els campanars, doncs cal espai per ubicar-les i tenen una durada limitada pel fungible material amb què són construïdes com és la fusta, especialment si es troba a l'aire lliure. Per això mai hem vist matraques instal·lades en campanars de cadireta o espadanyes. Per això en els pobles petits les convocatòries litúrgiques les feien amb matraques manuals els escolans o altra mainada, recorrent els carrers amb el soroll i també amb cantarelles. Seria el cas del Pallars, malgrat que ara per ara no tenim documentada aquesta pràctica.

Potser per tot l'esmentat solament hem trobat dues matraques de campanar en tota la comarca, al campanar de Sant Vicenç d'Alins i al de la Mare de Déu de Valldeflors de Rialp, una mostra escassa però superba per la seva factura i dimensions. A Rialp a més hi hem localitzat un campaniller o roda de campanes, utilitzada en aquests dies a l'interior de l'església per cloure el dejuni de campanes i també en altres solemnitats litúrgiques en senyal de joia. El Missal Romà solament esmenta l'ús de les campanes en els glòries de la Nit de Nadal, del Dijous Sant i en la Vetlla Pasqual. La roda de campanes és utilitzada també, a més de les ocasions esmentades, en els Tedèums solemnes. El Tedèum és un himne litúrgic en acció de gràcies i de lloança que comença amb les paraules *Te Deum laudamus*, una invocació altrament recurrent en les campanes d'arreu. Aquesta expressió o variants de la mateixa apareixen en algunes campanes pallareses. En el flanc d'una campana de Sant Esteve de Montescaldo hi figura en la forma *Laudamus Te Deum* en lletra gòtica fins a set vegades circumval·lant el vas.

Indici de civilitat

La utilització de les campanes està estretament relacionada amb la creació de comunitats i la seva cohesió social en el domini del paísos de cultura cristiana i, en el cas del Pallars, d'una forma especial per ser un dels indrets en el que a partir de petits agrupaments es va forjar una comunitat superior que en el transcurs dels segles anomenaríem Catalunya. En la reconstrucció de l'arquebisbat visigot de Narbona després de la invasió àrab en el segle VIII, s'hi incorporaren els bisbats d'Urgell i de Girona (785), d'Osona (798) i de Barcelona (801) i els comptats que en segles posteriors en resultarien per constituir el que s'anomenaria la Marca Hispànica. Entre aquests comptats, el de Pallars Sobirà tindria continuïtat fins a final del segle XV. Aquesta llarga permanència política possiblement ha contribuït a l'existència i la percepció d'una identitat i una cultura pallareses.

L'antropòleg Francesc Llop i Bayo, que ha dedicat la seva vida a l'estudi, la restitució i la divulgació de la veu de les campanes, comesa que modestament anomena com l'afició a les campanes, ha focalitzat especialment un part del seu esforç a la ciutat de València, relacionant el paisatge urbà de diferents èpoques amb els tocs tradicionals dels seus campanars. Les seves tesis presenten les campanes i els seus sons com a creadors/marcadors/reproductors del temps comunitari i també com un signe d'identitat referencial.

El temps comunal, pel procés comunicatiu dels tocs, s'ordena per categories: quotidià/festiu; sagrat/profà; pacífic/agitat; joiós/penat... a més de mesurar-lo i assenyalar-lo en la disposició horària amb la incorporació dels rellotges. Durant segles els agrupaments humans d'aquest país, que anomenem viles i pobles, s'han concentrat a redós dels campanars, privilegiats distintius dels paisatges, visuals i sonors, fins a imprimir caràcter al veïnat.

Per això un dels trets essencials del captament dels catalans, que anomenem *seny* i que no podem separar del seu antònim *rauxa*, es creu que té el seu origen en el so de les campanes. Seny, com hem dit, prové del *signum* llatí, que vol dir senyal, i era el nom que es donava a les campanes i per extensió els tocs que marcaven primitivament les hores canòniques i posteriorment, amb l'ús de rellotges, primer els de sorra i l'acció manual dels *tocacampanes* i després els mecànics, de transmissió automàtica, les hores civils. Les unes i les altres han estat

referents populars en el transcurs dels segles de forma generalitzada fins a l'esmentada Guerra Civil 1936-1939.

El polític i escriptor Víctor Balaguer i Cirera (1824-1901) ho expressava prou clar a l'inici del seu poema *Les esposalles del Cavaller*:

*Del castell de Picalquers
al punt del seny de les ànimes*
un cavaller ne sortia
que un cavall negre muntava
(...)*

**Seny de les ànimes*: últim toc de campana de la jornada.

D'aquesta antiga i perllongada dependència en resulta la forma tradicional d'anomenar les hores en català, referida respecte als tocs del campanar en hores, quarts i mitjos quarts. La percepció del temps pautat dels campanars també està relacionada amb la definició de la sana capacitat mental. Quan hom perdia el seny és que ja no se'l considerava capaç de percebre ni ordenar el temps. En contraposició, l'assenyat, és a dir el que obra amb seny, és el que raona amb excel·lència.

Entre la destrucció i l'èpica

El poeta Josep Mª de Sagarra i de Castellarnau afirmava que si li fessin triar una poesia, només una de sola, que representés l'exponent màxim de la lírica catalana moderna, des de la *Oda a la Pàtria* de Bonaventura Carles Aribau fins als contemporanis de la seva època a meitat del segle XX, recomanaria simplement *Els dos campanars* (1886) de Mossèn Cinto Verdager, poema inclòs al final de la magna obra *Canigó*. Es tracta d'un diàleg entre els campanars de les antigues abadies de Sant Miquel de Cuixà i Sant Martí del Canigó, els quals, perdudes les campanes i els monjos que les menaven i per a qui sonaven, resten abandonats i decrepits. Sagarra qualificà l'elegia verdageriana com *<una llàgrima persistent, tèbia, irisada i una mica amarga...>*. Els dos campanars romànics, situats en el Pirineu en aquest cas oriental, són subjectes èpics després d'un procés d'anorreament produït arran de la Revolució Francesa.

L'indiscutible potencial simbòlic del so de les campanes, tant a nivell religiós com en el comunal i identitari, han donat als estris que el produeix, és a dir les campanes, un protagonisme extraordinari que va molt més enllà de l'objecte inanimat fins a convertir-les en subjecte de càstig, deportació i destrucció, talment com si de persones es tractés. El cerverí Agustí Duran i Sanpere deia que la història d'una campana és, entre les històries dels cossos inerts, la que s'assembla més a la història humana.

Hi ha un capítol de la història del nostre poble revelador i terrible respecte d'aquest tràgic protagonisme campaner. Es relata a la Crònica del culte però alhora autoritari i bel·licós rei Pere III el Cerimoniós (1319-1387) en ocasió de sengles revoltes dels nobles aragonesos i valencians contra el poder reial, conegudes com Unions (1348). Si a Saragossa el rei va esquinçar amb el seu emblemàtic "punyalet" els fulls de la carta dels privilegis dels nobles aragonesos després d'haver-ne penjat uns quants, a València fou més refinat i cruel: la campana culpable, a més de destruïda va ser convertida en botxí: *<(...) E hac-n'hi alguns qui foren rossegats e penjats, e altres solament penjats. Dels quals n'hi hac alguns, així com o mereixien, als quals fo donat a beure del metall de la campana de la Unió que havien feta, la qual estava en la sala de la casa del Consell de la ciutat, qui és prop de la Seu. E, com aquesta campana repicava, los conservadors de la Unió e tots los altres, qui eren diputats als*

actes d'aquella, se justaven de continent. Per què fo justa cosa que aquells que l'havien feta fer beguessen de la licor d'aquella, com fon fusa.>

Entre múltiples referències històriques universals de campanes represaliades destacaríem per la singularitat del càstig la d'un convent d'Ouglitch, ciutat russa al nord de Moscou, una campana del qual, per haver donat el senyal de rebel·lió contra el cèlebre tsar Boris Godounov (c.1551-1605), va ser despenjada, fuetejada i deportada a Sibèria, com qualsevol altre mortal d'aquelles latituds.

Respecte les deportacions, a la Península Ibèrica en el temps medieval i especialment a l'alta edat mitjana, van ser constants les requisides de campanes de les esglésies pels sarraïns, les quals eren tingudes com a trofeus de victòria, per col·locar-les a les mesquites com a làmpades. Al Magrib hi ha mesquites on encara s'hi poden veure campanes romàniques i gòtiques fent la funció esmentada.

Pel material del que són compostes, el bronze, amb el que també es construïen morters i canons, armes bèl·liques que aparegueren parelles a l'ús militar de la pólvora, les campanes han estat reiteradament refoses per convertir-se en estris de destrucció. A partir del segle XVI era reconegut el que s'anomenaria *dret de campana*, que permetia als artillers dels exèrcits requisar les campanes i altres metalls dels llocs sotmesos per la seva intervenció, amb l'argument de fondre-les per fer canons. Generalment les poblacions les rescataven o preservaven mitjançant el pagament de quantitats proporcionals al pes de les campanes objecte de la requisita. La possibilitat de la refosa, d'altra banda, ha possibilitat que una mateixa campana, anorreada per l'ús, es tornés a fondre una i altra vegada conservant el mateix nom en molts dels casos.

Del binomi èpica-destrucció, el cas més pròxim i entranyable el constitueix la campana Honorata, una de les setze que hi ha penjades a la catedral de Barcelona. L'actual, fosa el 1865, pesa 750 kg i sona els quarts en el campanar del rellotge, però les antecessores dedicades també a Sant Honorat, a més dels senyals horaris, pel fet de ser campanes civils, eren destinades també a tocar a *sometent*, o toc d'alarma per mobilitzar al poble per defensar-se. En el llarg setge de 1714 la campana Honorata òbviamment tingué un protagonisme

extraordinari fins a la capitulació. Per aquest motiu posteriorment fou condemnada i destruïda. L'Honorata era una campana gòtica de l'any 1333 i varen fondre-la per convertir-la en canó d'artilleria que aniria a parar a la Ciutadella. L'esmentat Josep Mª de Sagarra va immortalitzar aquest episodi l'any 1923 amb el poema *La campana de Sant Honorat*, en el que revela magistralment el valor simbòlic, identitari i transcendent del só d'una campana. La composició és tot un referent de la poesia patriòtica catalana.

En el transcórrer del segle XVIII va ser fosa una altra campana i tornada a penjar al campanar de la Seu amb el mateix nom i funcions que la anterior. En motiu dels anomenats *Avalots de les Quintes* a l'any 1773 tornà a tocar a sometent en la revolta pel reclutament forçós i, un cop sufocada aquella, la campana de nou condemnada va ser trossejada i arrossegats els bocins pels carrers de la ciutat, segons s'explica de tradició oral.

La més gran requisita i destrucció de campanes per a la refosa es produiria en el transcurs de la Revolució Francesa, amb tot de lleis votades per les assemblees revolucionàries entre 1791 i 1795. En un decret de 23 de juliol de 1793 es manà a tots els municipis de França de conservar solament una campana i amb aquesta acció es calcula que es despenjaren el total d'unes cent mil campanes en el país veí.

Al nostre país, en el període revolucionari de 1936-1939, parell a l'anomenada Guerra Civil, si bé l'ordre de destrucció de les campanes no va ser programada ni sistemàtica com la dels francesos, tingué un abast general i sense precedent, ara per ara no del tot avaluat, però amb l'estimació d'un 80% de campanes destruïdes a Catalunya. La persecució religiosa que afectà fermament tant els representants de l'Església com els edificis i objectes del culte, en el Pallars Sobirà tingué una menor incidència que a la resta del país, i la gran quantitat de campanes que sobrevisqueren a l'ensulsiada n'és una prova fefaent, de la mateixa manera que l'índex de represaliats per assassinat (0,9 per mil), siguin religiosos o civils, és el més baix de Catalunya (2,9 per mil).

Es podria explicar per la situació fronterera i de difícil accés de moltes de les parròquies i també pel captament dels veïns i d'alguns dels responsables dels comitès locals. Tanmateix la destrucció no passà de llarg i algunes esglésies foren totalment enderrocades, com la de

Santa Coloma de Llavern, la de Sant Pere de Pujalt i la capella de Sant Jaume de Jou, i altres parcialment destruïdes, com la de Sant Feliu de Sort, i amb totes elles, sembla, les seves campanes. A Sant Pere de Pujalt, en el solar on hi havia l'antiga església, un cop enderrocada s'hi va edificar una escola que no s'arribà a utilitzar. Actualment en aquest edifici s'hi ubica el Museu de Papallones de Catalunya, en el qual al fer unes obres als lavabos s'hi van trobar soterrats fragments d'una de les campanes de l'antic campanar anorreat en la guerra civil, troballa que es mostra en el present inventari. Altres esglésies van ser destinades a diferents funcions, com a Montcortés, la Guingueta d'Àneu, Ainet de Bessan o Esterri d'Àneu.

En l'inventari de campanes efectuat a les valls d'Àneu a finals del segle passat (1994-1998) varem cometre l'error de considerar inviolats els campanars amb presència de campanes anterior a l'any 1936, com el d'Esterri d'Àneu, sense considerar que en la immediata postguerra hi va haver desplaçaments i manlleus de campanes antigues entre parròquies amb campanars intactes i campanes sobreres, que eren la majoria, per recompondre campanars profanats que s'havien quedat sense els bronzes. Aquesta presència ens va portar a plantejar afirmacions errònies i ara sabem, per exemple, que a Sant Serni de Norís, que no és pas una església de fàcil accés, a l'any 1936 es destruïren les tres campanes del campanar i sis de petites, segurament d'una roda de campanes. Passada la guerra s'hi va traslladar una de les dues campanes de Santa Maria de Besan i encara s'hi conserva.

Hi ha esglésies que es van quedar sense campanes, com la de Santa Cecília de Montardit de Dalt, que en van manllevar una d'Olp, on hi va tornar recentment. A Santa Cecília de Puigforniu la campana va ser malmesa per un tret i substituïda un temps després (1945). A la comarca hi ha un notable contingent de campanes foses i instal·lades en la postguerra, barrejades en el mateix assentament amb alguna o algunes de períodes anteriors, però també algunes esglésies com a Sant Esteve de Bretui, Sant Andreu de Rodés, Sant Martí de Mallolís o Sant Esteve d'Araós, amb totes les campanes foses en els anys 50 i 60 de la postguerra, amb la possibilitat que s'haguessin malmès les antigues en el període bèl·lic. En tot cas caldria fer una investigació rigorosa amb recerca documental que sobrepassa la pretensió d'un inventari.

Testimoni silencios de la història

Qualsevulla campana, encara que no soni, sigui perquè està badada, per absència del batall o el martell extern, per inapropiada situació funcional, això és despenjada, guardada o simplement desactivada, ens proporciona una ingent quantitat d'informació. El material de què són fetes les campanes, és a dir el bronze, que és un metall resultant de l'aliatge del coure amb un vint per cent d'estany aproximadament, constitueix un suport durable i resistent en condicions adverses, propietat que li permet perllongar-se en el temps sense considerables variacions i travessar així segles i fins mil·lennis.

A la pròpia configuració i tipologia de cadascuna que de per sí ja ens dona informació sobre l'origen i el temps de la seva construcció, cal afegir-hi la inscripció i la seva interpretació, que anomenem epigrafia, les iconografies o imatgeria i l'ornamentació, totes generalment en baix relleu. Quan apareix ocasionalment alguna inscripció gravada, pot ser que hagi estat gratada directament sobre la cera abans de fondre o també efectuada a posteriori sobre el bronze ja fred i fins i tot feta molt temps després.

Sense haver-hi un patró definit, tots els elements esmentats i especialment les epigrafies ens poden indicar l'any de la fosa, el nom del fonedor i el lloc on es va fondre la campana. També les autoritats eclesiàstiques i civils del lloc i les seves dignitats, els padrins i els sagristans o les seves abreviatures. La dedicació de la campana amb una o diverses advocacions, l'oració que invoca els protectors amb la cita dels perills que conjura, la divisa o lema que proclama i la funció d'aquella campana. Tot això amb el benentès que la presència d'alguna d'aquestes anotacions no implica necessàriament la de les altres, tot i que les podem trobar totes a l'hora.

Les dignitats polítiques veurem com canvien de nom, amb els anys. Així els cònsols que apareixen en campanes anteriors a 1714 es convertiran en síndics i regidors, mentre que els batlles encara aguantaran avançat el segle XVIII per acabar essent alcaldes, de la mateixa manera que els Srs. Rectors es convertiran en párrocos o cura párroco. Tanmateix els rectors mantenen idèntic el nom del càrrec en inscripcions en llatí, per ser aquest coincident amb la grafia catalana, a més de la fermesa del clergat en la salvaguarda de la llengua. És reveladora l'epigrafia d'una campana del monestir de Santa Maria de Gerri, penjada l'any 1925 en plena

dictadura de Primo de Rivera <Refosa l'any 1925 / i costejada per el senyor rector / reverend don Francesc Roca Pvro. / Gerri de la Sal>.

Les inscripcions de les campanes més antigues amb lletra gòtica es centren principalment en el contingut oracional religiós i iconogràfic i també uns petits segells ametllats, circulars o d'altres formes amb una iconografia central orlada per inscripcions generalment il·legibles per la seva petita dimensió, que indiquen marca de fonedor, que en tot cas permeten el contrast amb altres exemplars amb el mateix segell. Algunes d'aquestes campanes també consignen la data en números romans.

Per l'extraordinària quantitat de campanes anomenades gòtiques que es conserven als cloquers del Pallars Sobirà, que són aproximadament una cinquena part del total, és obligat fer alguna consideració al respecte. La lletra romana que instruïa les làpides d'aquella civilització va ser substituïda a finals del segle VI per uns nous caràcters que s'anomenaren uncials, de *uncia*, que vol dir polzada, que era l'alçada que tenien els caràcters que es marcaven a les làpides. L'alfabet uncial i els seus derivats, com l'uncial-mixt i el semiuncial, present aquest en làpides catalanes del segle XI, varen ser substituïts en els segles següents per l'alfabet gòtic amb caràcters que fan pensar en els precedents. En els segles XIII, XIV i la primera meitat del XV per regla general s'usava el caràcter gòtic en la forma majúscula. Cap al segle XIV es van introduir inscripcions de caràcter gòtic en la forma minúscula, de manera que en el segle XV, segons Mn. Josep Gudiol, el gòtic minúscul amb les seves ratlles anguloses prevalia sobre el majúscul, elegant i amb perfils, és a dir de traç fi, en les parts horitzontals i traços fermes i de cos en les verticals. El seu ús va durar fins el Renaixement, en el què s'imposaria la lletra romana, amb un període de transició que es va produir en la primera meitat del segle XVI.

En el cas de les campanes s'ha d'anar en compte amb les epigrafies, perquè els períodes artístics establerts pels historiadors de l'art i especialistes es perllonguen en el temps més enllà que en altres disciplines, de forma que encara podem trobar inscripcions en lletra gòtica i iconografies del mateix estil a meitat del segle XVII, mentre que en altres àmbits ja estaven del tot extingides. Això s'explica perquè els fonedors es passaven de pares a fills els motlles amb els quals perfilaven amb cera els relleus de les lletres amb què composaven

les inscripcions de les campanes. També se les venien quan traspassaven el negoci o les manlevaven sota contracte. Hi havia doncs un mòbil econòmic, però també d'altres com la consuetud o rutina. Un altre tema a considerar en l'observació d'una campana són els defectes de fosa del bronze, sigui en la colada o per despreniments posteriors, inconvenient que obliga a fer deduccions i anàlisi comparatiu per completar el màxim d'informació sobre determinada peça. En l'inventari pallarès s'hi troben mostres de tot el que aquí es comenta.

Un llegat excepcional

Aquest inventari de campanes del Pallars Sobirà, que no es pretén definitiu, contempla 266 campanes, a algunes de les quals no s'hi ha pogut accedir, sigui per motius de seguretat o per la dificultat de disposar de recursos tècnics específics per aconseguir-ho. Per aquest motiu hi ha un cert nombre de campanes que s'han avaluat a distància, sigui amb prismàtics o fotogràficament, tant en les mides com en les inscripcions més o menys fragmentades. Hi ha també algunes campanes que, tot i tenir-hi accés tàctil no mostren prou detalls per a classificar-les adequadament i requeririen segurament d'una observació contrastada amb la intervenció d'especialistes.

Malgrat això, les dades de l'inventari ens permeten conèixer amb seguretat, sigui de forma manifesta o intuïda, l'antiguitat de prop del 85% del total de les campanes contemplades. D'aquestes, més de la meitat són anteriors a la fi de la Guerra del Francès (1814), de les quals n'hi ha 33 datades del segle XVIII, mentre que 65 són del segle XVII o anteriors, perquè mostren la data directament o porten inscripcions en lletra gòtica de caràcters diversos, majúscula, minúscula o amb deixos uncials, que situarien les campanes que les ostenten en els dos o tres segles anteriors. En tot cas seria una tasca de paleògrafs i campanòlegs amb les limitacions inherents a la integritat malmesa de les inscripcions, com ja s'ha esmentat.

Del segle XVI n'hi ha mitja dotzena amb data, foses entre l'any 1504, la de Santa Maria de Ginestarre, i el 1586 a Santa Maria de Bonestarre. De les sis, tres són amb caràcters gòtics (anys 1504, 1539 i 1564) i tres amb caràcters romans (anys 1558, 1580 i 1586), successió que assenyala prou bé la tendència de la romanització de la lletra en l'esmentat segle. Amb això ens queden no gens menys que 43 campanes gòtiques per datar i identificar-ne els fonadors a través de les seves epigrafies.

Del segle XVII n'hi ha setze de datades, la més antiga de 1602 a Sant Andreu de València d'Àneu i la més moderna de 1693 a l'església de la Mare de Déu de Medina de Vilamur. Catorze són en lletra romana, però n'hi ha dues en lletra gòtica, la una de Santa Maria de Ginestarre de 1611 i l'altra de Sant Marçal d'Estac de 1643, i aquesta és l'única campana gòtica que ensenya clarament el nom del fonedor, Petrus Roca. D'altra banda hi ha un fonedor

desconegut que va treballar a principis d'aquest segle, que es manifesta per la unitat d'estil en una campana de Sant Martí d'Escart de 1613, una de l'ermita de la Mare de Déu de la Llata de Bonestarre i una de Sant Martí de Caregue, totes dues de 1614.

Datades dins del segle XVIII hi ha 33 campanes repartides al llarg de la centúria. Les més reculades són de 1700 i n'hi ha tres, de les quals dues a Sant Esteve de Sorre i són fetes d'un mateix ignot fonedor. L'altre és a la Mare de Déu de la Candelera d'Olp signada per Miguel y Juan dels Corrales. Tanquen la sèrie del segle dues de l'any 1797, una a l'espadanya del monestir de Santa Maria de Gerri de la Sal, signada per Iuan Lasur de Tolba i l'altre signada per Agustí Cel al campanar de Sant Cristòfol de Peramea.

Datades al segle XIX hi ha 54 campanes, la més antiga de 1801 d'autor anònim a Sant Joan de Burgo i les més recents, quatre datades en el mateix any de 1896, foses pel fonedor càntabre Pablo del Campo a Sant Julià d'Arròs, Sant Isidre i Santa Victòria de Surp, Mare de Déu de la Candelera d'Enviny i al monestir de Santa Maria de Gerri de la Sal, despenjada, provinent de Santa Cecília d'Ancs.

Del segle XX n'hi ha 66 de datades, de les quals 29 són anteriors al 1936. Obren el segle dues campanes de l'any 1900: una de prop de mitja tona feta pel fonedor occità Bertrand Escoubed a Santa Helena d'Escaló i l'altra a Sant Esteve de Gavàs, fosa per l'esmentat Pablo del Campo Albarado, que es troba trencada i muda però de la qual es conserva el contracte de les condicions de fabricació entre el fonedor i catorze veïns del poble de Gavàs, recollit pel Dr. Llop, que ens dóna preciosa informació del caràcter comunal que tenien les campanes a l'entrada del segle XX. La darrera d'aquest període pre-bèl·lic és de l'any 1935 a Santa Coloma d'Escàs, feta a Albaida pel fonedor valencià Enrique Costa.

Les primeres penjades a la comarca després de l'ensulsiada són del 1943 a Sant Feliu de Sort, d'autor anònim, i les més recents al santuari de la mare de Déu d'Arboló, datada a 8-XII-91, tot i sense especificar-se tampoc el fonedor en el bronze, sabem que va ser fosa a Olot per la casa Barberí, i una campana datada a 1998 a l'ull superior del campanar de paret del Monestir de Santa Maria de Gerri de la Sal, signada MIFER, empresa continuadora dels Barberí en la fosa i instal·lació de campanes.

- Cal remarcar que per la considerable quantitat de campanes conegudes però amb problemes d'accessibilitat, les dades de l'inventari es poden esmenar i, en tot cas, la investigació es manté oberta a l'alça per la possibilitat d'identificar encara peces importants.

Fonedors

El valor patrimonial de les campanes pallareses reclama un comentari dels seus artífex, els fonedors, antigament dits també *mestre de senys*, *mestre courer* i *mestre de campanes*, que en els darrers sis-cents anys han proveït els campanars dels estris que els donen sentit.

El nom de fonedor més reculat que apareix en el llom d'una campana és Petrus Roca, en lletra gòtica, a Sant Marçal d'Estac a 1643, la darrera campana amb caràcters gòtics de la comarca. Hi ha un Pere Roca de Barcelona que fon una campana a la Catedral de Lleida el 1512 i el 1533 una altra a l'Espluga de Francolí. També un Pere Roca II natural de Rocafort de Queralt i instal·lat a Castelló de Farfanya que l'any 1587 va fer tres campanes per l'església Prioral de Reus i la capitulació o contracte d'una altra pel convent dels Carmelites de la mateixa ciutat l'any 1589. Aquests antecedents ens portarien a especular sobre una possible relació familiar entre ells, de la que, per ara, no en tenim constància.

A l'església de la Mare de Déu de la Candelera d'Olp hi ha una campana de 1700 signada per Miguel y Juan dels Corrales feta a Gerri. El primer és també l'autor de dues campanes fetes als anys 1687 i 1701 per l'església de Tremp.

Al 1714 hi ha un Joseph de Camera que amb un seu germà va fondre una campana per Sant Cristòfol de Peramea.

Hi ha cinc campanes de la nissaga dels Mestres de Calaf. Una de 1732 signada per Anton Mestra (sic) de Calaf a Sant Fruitós de Boldís Subirà, i dues més que no estan signades de 1733 a Bernui i Arestuí, que només indiquen *feta en Rialp*, que es poden atribuir sense dubte a l'Anton Mestra. A 1774 Joseph Mestres fa una campana per Sant Serni d'Altron i a 1779 Lluís i Joseph Mestres de Calaf en fan una altra per Sant Jaume d'Estaron.

Hi ha un dels fonedors no identificat que entre 1761 i 1783 va fondre almenys nou campanes al Pallars Sobirà, que es distingeix pe la repetició d'elements i la seva disposició, així com l'estil de la lletra romana emprada en les inscripcions. Componia les creus i pedestals amb una singular sanefa vegetal, situant-les entre unes poques estrelles de vuit puntes, així com per

l'absència d'iconografies fora de les esmentades. Es epigrafies majorment resen *Ave Maria*, però en les dues campanes més antigues continuen *sin peccado concebida*. Es podria deduir per tant un origen castellà del mestre de campanes, probablement càntabre, encara que tots els que venien del nord ponent els anomenaven *vizcaïnos*. Les seves campanes, la majoria de bon so, les trobem a Esterri de Cardós (1761), Alins (1763), Llavorsí (1764), Caregue (1772), Escàs (1772), Estac (1775), Soriguera (1777?), Balestui (1780) i Santa Maria d'Àneu a Escalarre (1783).

Hi ha una campana a l'espadanya de Santa Maria de Gerri de la Sal de Iuan Lasur de Tolba datada a 1797. Aquest fonedor de la vila de la Baixa Ribagorça, segons Daniel Vilarrúbias, autor d'un treball penjat en xarxa informàtica titulat *Campanes i Campaners de la Val d'Aran*, havia construït amb anterioritat diverses campanes a la Val d'Aran, on s'en conserva una a Begós i també una a Durro (Vall de Bohí a l'Alta Ribagorça). Hi ha un Joan Lassur que a 1744, juntament amb un altre associat, signà un contracte redactat en català, amb les ordinacions per fer dues campanes al poble de Castell (Conflent) a la Catalunya del Nord.

D'Agustí (o Augustinus) Cel (o Sel) hi ha un parell de campanes, una de 1797 a Sant Cristòfol de Peramea i una de 1822 a Sant Feliu de Sort, que està despenjada i sembla que no pertanyia a aquesta església, però no hi ha notícia de la seva procedència. D'aquest autor, estudiat també per Vilarrúbias que l'esmenta natural de Llimiana (Pallars Jussà), es conserven diverses campanes a la Val d'Aran i també una a Durro. Hi ha també quatre campanes d'aquest fonedor a la catedral de Sant Vicenç màrtir, de Roda de Isàvena, a l'Aragó.

Hi ha mitja dotzena de campanes de l'occità Lavigne, cinc de les quals a les valls d'Àneu. En l'inventari aneuenc el varem consignar erròniament com a Lavignef, en trobar les signatures amb la lletra "efa", que vol dir *fecit*, gairebé unida al cognom. Hi ha una sisena campana a la Mare de Déu de la Candelera d'Enviny. Vilarrúbias localitzà mitja dotzena de campanes d'aquest fonedor a la Val d'Aran, totes posteriors, i el situa com a natural de Tarba.

Entre 1791 i 1856 hi ha una dotzena de campanes signades amb el cognom Jaquetti (Jaqueti, Jaometi, Jaquet o Jaovet). Les quatre més antigues són signades per Anton Jaquetti; n'hi ha una de 1820 que solament consigna Jaometi i les set restants Ignasi Jaquetti (també Ignasius,

Ignatius o Icnasi). D'Anton Jaquetti, Daniel Vilarrúbias en localitza una a la Val d'Aran datada 1812 i d'Ignasi, signades o atribuïdes, en documenta nou, totes foses entre 1841 i 1842.

De la nissaga de fonedors occitans Dencause, provinent de Tarba, hi ha quatre campanes que il·lustren la trajectòria d'aquesta família que es va instal·lar a Barcelona. N'hi ha dues de 1833 de Dominique Dencause a La Immaculada d'Isil i a Sant Llorenç d'Isavarre. Un Dominique Dencause (Tarba 1830-Barcelona 1867), suposadament fill de l'anterior, es va instal·lar a Barcelona el 1855 amb molt d'èxit per la qualitat dels seus bronzes. El van seguir en el negoci un germà seu, Jean Dencause (Tarba 1846-Barcelona 1908), que va fondre una campana no datada per Sant Andreu de Baen. El seu fill Pere Dencause i Cominal (Barcelona 1872-1930) l'any 1925 va refondre una campana de l'espadaña de Gerri de la Sal, on encara es conserva.

De la família Forcada de Vic, que segons Josep F. Ràfols tenien obrador al carrer de Sant Francesc d'aquella ciutat, hi ha dues campanes de Miquel Forcada, fetes en el mateix any de 1866, que es troben a Sant Serni de Cerbi i a la Mare de Déu del Roser d'Aidí.

Hi ha una dotzena de campanes datades entre 1873 i 1893 que porten la signatura Ballesteros, la més prodigada de l'inventari, i dues d'atribuïdes del mateix període. Per les dates (n'hi ha una sense ella) es dedueixen quatre missions, amb una campana de 1873, tres de 1883, quatre de 1887 i set de 1893. Ballesteros és un dels cognoms recurrents entre els fonedors de campanes càntabres de Trasmiera i especialment de la Vall de Meruelo. Hi ha més de quaranta Ballesteros, sigui primer o segon cognom, entre el segle XVI i el segle XX, mestres de campanes provinents d'aquell indret. D'una comparativa de les seves produccions ens decantaríem per Paulino Ballesteros, que treballà en la mateixa època a les valls pirinenques d'Aragó. A la Val d'Aran també s'hi localitzen un nombre similar de campanes d'aquest fonedor.

Entre els llinatges de fonedors de Trasmiera hi ha el dels Solano, signatura que identifica la campana grossa d'Alòs. D'aquesta família, activa ja en el segle XVII, Vilarrúbias trobà a la Val d'Aran campanes signades per un Luís de Solano a finals del segle XVIII i bé podria ser

l'autor d'aquesta campana aneuenca de prop de mitja tona.

Hi ha tres campanes foses a la dècada de 1880 per Bonaventura Pallés i Armengol, fonedor d'una nissaga de mestres campaners ubicada a Granollers en el segle XVIII i que en el següent s'instal·laren a Barcelona. Pallés i Armengol, quan va fondre les campanes per Santa Coloma de Sellui, Sant Cristòfol de Peramea i Sant Pere de Lladrés, tenia la foneria al barceloní carrer de Carders 17. Es troben campanes seves arreu dels Països Catalans i també en altres indrets d'Espanya i Amèrica.

El fonedor càntabre Pablo del Campo, del que ja n'hem parlat en el capítol anterior, es conserven set campanes, no totes en bon estat, datades entre 1891 i 1906. Aquest professional, estudiat pel Dr. Llop en la seva tesi doctoral, s'havia casat a l'Aragó i estigué instal·lat a la ciutat de Lleida entre 1900 i 1901, prop de l'estació de ferrocarril.

Hi ha un darrer fonedor càntabre, de nom Celedonio Ortiz, que va fondre una grossa campana l'any 1891 per la torre de l'antiga església de Sant Pere de Llessui.

Un altre dels fonadors moderns més prodigats a les valls pallareses, com també a les de l'Aran, va ser Bertrand Escoubed, occità instal·lat a Ramousenz, poblet del departament de Gers, a l'Aquitània. Va aparèixer al Pallars provinent de la Val d'Aran on hi havia treballat en la darrera dècada del segle XIX. Al Pallars Sobirà s'hi conserven una dotzena de campanes, totes fetes entre 1900 i 1902, de les quals cinc a les Valls d'Àneu, i sembla que va ser el període final de la seva producció perquè en aquest temps va vendre a Pablo del Campo els seus motlles i baixos relleus hagiogràfics.

Entrat el segle XX i en el seu transcórrer ens trobem campanes provinents de foneries industrials de províncies diverses. Entre 1910 i 1947 hi ha mitja dotzena de campanes de Constantino de Linares Ortiz, establert a Carabanchel Bajo (Madrid), casa que en un anunci de l'època es proclamava com *la más antigua de España*. N'hi ha cinc de la casa Moisés Díez de Palencia, instal·lades entre 1914 i 1920. Dues a Espot signades per Barberí d'Olot de l'any 1929 i la de la Mare de Déu d'Arboló, no signada, de l'any 1991. Una a Tornafort de l'any 1952 signada per Fernando Villanueva Sáenz de Villanueva de la Serena (Badajoz) i una a

Surp de l'any 1955 signada per F. Fortuny de Sabadell.

Hi ha també unes quantes campanes de fonadors valencians, la més antiga de 1935, la ja esmentada d'Enrique Costa d'Albaida (València). De Manuel Rosés Vidal de València hi ha cinc campanes fetes entre els anys 1945 i 1946. De Juan Bta. Rosés o simplement Rosés (Adzaneta) n'hi ha quatre fetes entre 1952 i 1964. De la firma Salvador Manclús, ubicada a Rafelbunyol (l'Horta) n'hi ha set, cinc són fetes a finals dels anys 1950 mentre que n'hi ha dues de 1983 a la parroquial de Sant Vicenç d'Esterrí d'Àneu. Hi ha alguna campana solta d'altres obradors com una de Murua, mestre alabès de Vitòria, del 1960 a l'ermita de Santa Magdalena de Farrera i del mateix any una de Manufacturas Blasco de Roquetes (Baix Ebre) a Montardit de Dalt. La més recent la trobem a l'ull superior de l'espadanya del Monestir de Santa Maria de Gerri de la Sal, fosa i instal·lada per RIFER l'any 1998.

Campanes avui al Pallars

El periodista i catedràtic Josep Maria Casasús el dia 9 de setembre de 2013 escrivia al diari AVUI en la secció *La columna* un article titulat *Veus del Pamano*. Aquestes veus no eren una evocació de l'univers literari de l'escriptor Jaume Cabré, sinó la de les actuals campanes de Bernui, que s'escolten de veritat des de fa quasi tres-cents anys, com ho va fer amb goig Casasús el matí de la festa de la Mare de Déu d'Agost, la festa major del lloc.

Explica a l'article com uns dies abans havia tingut el privilegi, com a periodista que és, de veure despenjades de l'espadanya romànica les dues campanes del segle XVIII per canviar-els-hi els jous de fusta malmesa per uns de nous de fusta d'iroko, resistent a la severa climatologia del Pirineu lleidatà. Aquesta proximitat va servir, a més de mesurar-ne la boca i apreciar-ne els batalls i les dates de la fosa de cadascuna, també per desxifrar la inscripció de la més antiga, tot plegat amb l'ajuda d'una noia del poble i un estiuejant amic seu que és historiador.

En la seva erudició, el periodista ens descobreix que l'epigrafià inscrita en el coll de la campana és una cita de Sant Pau en la seva epístola als Filipencs. Aquest detall de l'article ens dóna una pista gairebé definitiva per conèixer la identitat d'una de les icones en baix relleu que orna el flanc o mig de la campana. D'altra banda, arrel de l'inventari podem fer una aportació a la bona gent de Bernui i als seus estiuejants sobre l'autoria de la campana, que atribuïm per comparació amb precisió gairebé absoluta a Anton Mestra de Calaf (Anoia).

Aquesta notícia, que varem rebre amb goig, per fortuna ja no és un cas aïllat i pensem ara en la restauració del campanar i les campanes d'Olp realitzada uns pocs anys abans. Quan varem fer l'inventari a les Valls d'Àneu als anys noranta del passat segle, ens varem trobar francament sorpresos amb una restauració recent prou correcte del jou d'una campana de l'espadanya de Sant Jaume de Berrós Jussà, amb un capteniment que mantenia per a les centenàries campanes el tradicional jou o tremuja de fusta. D'aquesta manera se superava el periple practicat en els anys de la postguerra de la instal·lació de jous metàl·lics en campanes noves però també en algunes d'antigues, una maldestre solució del contrapés que es va aplicar encara en èpoques tan recents com a l'any 1983 al campanar de Sant Vicenç d'Esterrí d'Àneu.

Darrera d'aquella encertada restauració hi havia un estiuejant holandès que havia portat el jou del seu país, de gran tradició campanològica, certament. O també aquell antic rellotge del campanar de Sant Serni de Cerbi, perfectament restaurat per un estiuejant francès, especialista i aficionat en gnòmica. Una consideració del valor patrimonial d'objectes i elements que passa pel coneixement i l'estima que prou ha costat, i encara costa, d'assumir al nostre país.

L'article de J.M. Casassús el veiem com un signe dels temps que també, potser sense proposar-s'ho, incideix en un element definitiu per a la salvació del patrimoni, que són els protagonistes: Ell, la noia, l'amic historiador... Les campanes no serveixen si no és per les persones.

En les diverses missions de recerca i treball de camp que hem fet per les valls del Pallars ens hi hem trobat un veïnatge que el componen majorment tres col·lectius: els paisans de la terra, els que hi han acudit d'altres bandes, sigui per motiu professional sigui cercant un altre estil de vida lluny de les ciutats grans o per tot plegat, i els residents de cap de setmana i en períodes vacacionals. La recerca ha estat una tasca prou solitària però en el tracte necessari ens hem adonat que la implicació i la col·laboració entre els residents d'orígens diversos, i prenent com a referent solament l'estat de les campanes i els campanars, possibilita una atenció en major o menor grau aconseguida.

En aquest sentit una altra sorpresa agradable, més enllà de la troballa d'unes precioses campanes, va ser al poble de Lleret i potser que també sigui un altre signe dels temps, quan ens van dir que a la nit de Cap d'Any acostumen a reunir-se els veïns prop del campanar de Sant Corneli i Sant Cebrià i fan entrar l'any nou i el celebren amb el so de les seves campanes.

Les anteriors notes no tenen altra pretensió que desvetllar l'interès per aquesta branca del nostre patrimoni i així al resseguir o consultar les fitxes de cada campanar i cada campana ajudin a considerar no solament el vessant material i perceptible sinó, a més, el bagatge espiritual, intangible i intemporal que contenen. *És un so que travessa els segles per unir-me a milers d'avantpassats*, va escriure el poeta Rafael Argullol. La quantitat i la qualitat d'aquells sons que s'ha conservat en aquestes valls pirinenques, més que en qualsevol altra

part del país, com la possibilitat de seguir reproduint-los i prodigar-los és un miracle.
Aprofitem-ho i no deixem que es malmeti.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO PONGA, José Luís / SANCHEZ DEL BARRIO, Antonio.- *La Campana, patrimonio sonoro y lenguaje tradicional. La Colección Quintana en Urueña*. Fundación Centro Etnográfico Joaquín Díaz. Diputación de Valladolid 1997.
- ARGULLOL, Rafel.- *El caçador d'instants. Quadern de travessia 1990-1995*. Edicions Destino, Barcelona 1996.
- AUSSEIL, Louis: *Les fondeurs de cloches en Roussillon du XIV au XIX siècle*. Conflent, revue bimestrielle, núm.139-140 (gener-febrer 1986)
- BARREDA I PINÓS, Albert.- *De les campanes i de les diferents formes de tocar-les*. A "Luthiers i instruments tradicionals de Catalunya". Ajuntament de Calella, 1994.
- CABESTANY I FORT, Joan-F. / MATAS I BLANXART, M^aTeresa / PALAU I BADUCELL, Josep M.- *El Romànic de la Vall d'Àneu*. Amics de l'Art Romànic. Instituts d'Esudis Catalans, Barcelona 2005.
- CAMPANERS.COM – Pàgina web dels Campaners de la Catedral de València.
- CIRLOT, Juan Eduardo: *Diccionario de símbolos*. Ed. Labor. Barcelona 1994.
- COOPER, J.C.- *Diccionario de símbolos*. Editorial Gustavo Gili, SA, Barcelona 2000.
- DALMAU, Bernabé.- *Santoral*. Col·lecció l'Espiga. Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1991.
- DALMAU, Delfi i ORRIOLS, Xavier.- *Per l'escala secreta. Campanars i campanes a les Valls d'Àneu*. Petits Quaderns del Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Esterri d'Àneu 2001.
- Diversos autors.- *Àrnica*. Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu.
- Diversos autors.- *Campaners*. Butlletí del Gremi de Campaners Valencians, núm. 1 a 6. València 1989 a 1993.
- Diversos autors.- *El campanar, encara*.- L'albergueria, Centre de Difusió Cultural del Bisbat de Vic, juny 1996.
- ESTRADA, Gregori.- *La particular afinació de les campanes de bronze*.- Revista Musical Catalana, octubre 2000.
- FERRER MALUQUER, Manuel.- *San Paulino de Nola*. Biblioteca Nuestros Santos, Ed. Vicente Ferrer, Barcelona.
- GIMENO, Manel.- *La Guerra Civil al Pallars*. Dins de "Navius, dossiers de cultura pirinenca". Pagès Editors, Lleida 2005.
- GUDIOL I CUNILL, Pbre., Josep.- *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*. Imp. de la Vidua de R. Anglada, Vic 1902.

JOLY, Dominique.- *La Cloche. A toute volée dans la vie des homes*. Casterman, Bèlgica 1991.

LA BIBLIA. Versió dels textos originals i notes pels monjos de Montserrat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.

LLOP I BAYO, Francesc.- *L'afició a les campanes. Paisatge urbà i tocs tradicionals en la ciutat de València*. Sèrie Minor. Consell Valencià de Cultura, València 2003.

MARAGALL, Joan.- *Obres complertes, edició definitiva*. Vol. XVI *Las Fiestas*, Edició dels fills de Joan Maragall. SalaParés, llibreria, Barcelona 1934.

MARTÍ I BONET, Josep M^a.- *Els campanars i llurs campanes de Santa Maria del Mar i de la Catedral de Barcelona (notes històriques)*. Edició de l'autor, Barcelona 2013.

MARTÍ I BONET, Josep M^a i altres.- *Dalt del campanar*. Ed. Fundació la Caixa. Barcelona 1985.

MESTRES I QUADRENY, Josep / ARAMON I STEIN, Núria.- *Vocabulari català de música*. Editorial Millà, Barcelona 1983.

MUSEO DE CAMPANAS – COLECCIÓN QUINTANA.- Catàleg. Fundación Centro Etnográfico Joaquín Díaz. Urueña, Valladolid.

PARÈS I JORDANA, Sebastià.- *El Llibre de les Esquelles. La música de les muntanyes a la Vall del Ges*. Osona, 2000.

PEREA, Maria Pilar.- *Antoni M. Alcover a les Valls d'Àneu (1906-1921)*. Petits quaderns del Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Esterri d'Àneu 2009.

PEREZ-RIOJA José Ant^o.- *Diccionario de Símbolos y Mitos*, Editorial Tecnos S.A., Madrid 1997.

RÀFOLS, J.F.- *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña*. (3 toms).Ed. Millà. Barcelona 1951-1954.

RELLA I FORO, Ferran.- *Les Valls d'Àneu*. Ed. El Mèdol. Tarragona 1993.

REÑÉ, Xavier.- *La Guerra Civil a les Valls d'Àneu 1936-1939*. Petits quaderns del Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Esterri d'Àneu 2009.

SAGARRA, Josep Maria de.- *El meu Verdaguer*. Edicions La Campana, Barcelona 2002.

SAPENA, Carles.- *Les campanes*. Quaderns de la Revista de Girona núm.75, Diputació de Girona/Caixa de Girona, Girona 1997.

SISTAC, Ramon.- *El Català d'Àneu*. Ed. Consell Cultural de les Valls d'Àneu. Esterri d'Àneu 1998.

TENAS I BARTRINA, Valentí.- *Campanes i campanars avui*. Revista Musical Catalana, octubre 2000.

TORRES I SOCIATS, Jordi.- *A toc de campana. Com es vivia a la Catalunya rural*. Farrell Editors, Sant Vicenç de Castellet, desembre 2009.

TRANCHEFORT, François-René.- *Los instrumentos musicales en el mundo*. Alianza Editorial S.A., Madrid 1985.

TURULL, Ramon.- *Històries de Cervera, VI. Homes i fets, converses i anècdotes sobre campanes*. Biblioteca de Cervera i la Segarra, sèrie Nova, Cervera 1993.

VALLS GORINA, Manuel.- *Diccionario de la música*. Alianza Editorial, Madrid 1979.

VERDAGUER, Jacint.- *Canigó*. Editorial Sala, Vic 1945.

VILANOVA, Arnau de.- *La prudència de l'escolar catòlic i altres escrits*. Facultat de Teologia de Catalunya, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2002.

VILARRÚBIAS, Daniel.- *Campanes i campaners de la Val d'Aran*. Consell General de la Val d'Aran, 2013. Treball penjat en xarxa.